

Pálvölgyi Balázs*

Félelmek horizontjai

Vitás kérdések és ellenvélemények rétegei Buda, Pest és Óbuda egyesítéséről

1. Bevezetés

A főváros egyesítését kimondó 1872. évi XXXVI. törvénycikk egy hosszú folyamat markáns állomása volt, mely formális lezárását adta az egyesülés régóta várt, korszakokon átívelő folyamatának. Amennyire valóban várt eseménnyé lépett elő az egyesítés aktusa, legalább annyi bizonytalanság övezte az odavezető utat. Noha az utókor a három város egyesítését általában logikusnak ítéli, és az egyesítés munkáját elvégző kortársak sem igen vitatták annak szükségességét, igen sok félelem és kifogás merült fel a Budapest megteremtéséhez vezető úton, mind magát az egyesítés feltételeit, de még inkább a főváros rendezését, vagyis a városi igazgatás reformját, valamint a város és a kormány viszonyát illető kérdéseket illetően.

2. Buda-Pest – előzmények és eszmei alapok

Hosszú út vezetett Budapest egyesítéséig és addig, míg a főváros szerepét betölteni is képessé vált. Ez ugyanis megfelelő lakosságszámot, igazgatási központhoz köthető funkciókat és nem utolsósorban megfelelő gazdasági erőt feltételez. Buda és Pest ezeket az elemeket a török háborúkat követően fokozatosan tudta megszerezni. A majdani fővárost alkotó városok lakossága a 18. században már nőtt, s Pest gazdasági súlya is erősödött. A kormányzat valódi központja ugyan még nagyon sokáig az uralkodó tényleges székhelye, Bécs maradt, de mégis történtek olyan lépések, melyek megelőlegezték a majdani főváros pozícióját. III. Károly uralkodása idején, 1724-ben Pestre települtek a központi bíróságok, a Királyi és a Hétszemélyes Tábla,¹ majd pedig II. József a Helytartótanács és a Királyi Kamara Budára helyezéséről döntött.² Hasonlóan erősítette a két város helyzetét az egyetem Nagyszombatból 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre történő áthelyezése is. Ezzel az ország tulajdonképpen háromközpontúvá vált, hiszen az országgyűlés még megmaradt Pozsonyban, míg a törvénykezés legfelsőbb fóruma már Pesten, az igazgatás kulcsszerve pedig Budán működött.

A városi lakosság növekedésében hagyományosan a bevándorlás játszott a főszerepet, ahogy mind Pest, mind Buda esetében is látható. Az 1830-as évektől mindkét település lakosságszám-növekedése élen járt az országban, amelynek köszönhetően a két város, de főképp a dinamikusabb növekedést mutató Pest gazdasági ereje is töretlenül nőtt, mindkét város terjeszkedett, és nem utolsósorban mindkettő lakossága kezdett átalakulni. Buda, Pest és Óbuda lakosságának csak egy része volt magyar, sőt, Óbuda és Buda ekkoriban inkább német, mint magyar nyelvű városok voltak, és Pest is jelentős német lakossággal rendelkezett. A 19. század első felében azonban, éppen a bevándorlásnak köszönhetően a magyar nyelvű lakosság aránya fokozatosan növekedni kezdett.

A főváros e városokból történő megteremtésének igénye, s egyben a Budapest elnevezés is Széchenyi István révén került be a közbeszédbe, ő volt az, aki 1831-es *Világ*, az 1834-es *Hitel*, majd pedig az ugyanekkor megjelent *Buda-pesti por és sár* című munkáiban megfogalmazta az alapvetést, hogy Magyarországnak szüksége van Budapestre, a modernizációban kulcsszerepet betölteni képes fővárosra.³ A reformkor nemzedéke a Széchenyi által megfogalmazott gondolatokat elfogadva kezdte egyre szélesebb körben használni a Széchenyi által ajánlott Buda-Pest elnevezést is, mintegy megelőlegezve a városok majdani egyesítését. Széchenyi szerepe azonban nem pusztán a szóhasználat okán megkerülhetetlen a főváros létrejöttében, hanem sokkal inkább az a Lánchíd megépítése miatt, ami nélkül, ahogy azt már a kortársak is világosan látták, nem érdemes a városok egyesítéséről, főváros létrehozásáról beszélni.

3. 1849 – az egyesítési program megvalósításának kezdete

Az utolsó rendi országgyűlésen ugyan terítékre került Buda és Pest egyesítése, de ennek kimondására ekkor még nem került sor. Eközben az egyesítésnek a városok közötti fizikai összeköttetés meglétében rejlő feltétele 1849-re teljesült már, hiszen ekkorra készült el a Lánchíd, így a reformkor politikusai számára egyértelmű program előtt tornyosuló, legfontosabb akadály elhárult. Nem véletlen, hogy a szabadságharc utolsó időszakában, Buda és Pest feladását közvetlenül megelőzően, 1849. június 24-én a Szemere-kormány intézkedett a városok egyesítéséről.⁴ A rendelet voltaképpen a magyar fővárosról való reformkori gondolkodás összegzése is lehetne. Kiemelte, hogy a három város együttesen tudja betölteni az ország fővárosának szerepét, s minthogy mind a fekvése, mind pedig a lakosság száma alapján erre a három város együtt képes. Kiolvasható belőle az is, hogy ebből Buda képviseli a hagyományt, a múltat, míg Pest a dinamikus modernitást, és erre a két elemre van szüksége az országnak ahhoz, hogy valódi fővárosa legyen. A rendelet az okfejtésből figyelmen kívül hagyta Óbudát, amikor két fővárosról és a két város egyesítéséről szólt. Ami pedig a gyakorlati teendőket illeti, rövid határidővel kötelezte a két törvényha-

* Pálvölgyi Balázs PhD, habil. egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék, ORCID: 0000-0002-9292-0714

tóságot az egyesüléshez kapcsolódó tervek elkészítésére. A rövid jogforrás tényleges végrehajtására már nemigen kerülhetett sor, ugyanakkor az egyesítés felé mutató lépéseket megtaláljuk a szabadságharcot követően is. 1849. december 19-én a kormány Budát és Óbudát – igaz felemás módon – de egyesítette.⁵ Ez annyit jelentett, hogy óbudai tanácsosok jelentek meg a budai tanácsban, miközben a pénz- és adóügyeket továbbra is önállóan intézte a két város. A forradalom korábbi központjának számító Pest külön igazgatása megmaradt azaz, hogy a kormány 1850. november 13-án Budát és Pestet egy közigazgatási kerületbe osztotta. Ugyanígy az egyesülés felé mutató intézkedés volt Pest, Buda és Óbuda zárt várossá nyilvánítása, a bor- és húsfogyasztási adó kivetésével 1850. november 23-án, s ehhez kapcsolódóan a fogyasztási adóvonal megállapítása, illetve rendelkezés az adóbeszedés állami közegek általi módjáról.⁶ A kiegyezésig tartó időszakban elvégzett modernizációt elősegítő, a fővárosi funkció ellátásához kapcsolódó beruházások közül leginkább a korszerű infrastruktúra kiépítésének előkészítését és megkezdését lehetne említeni.⁷

Az alkotmányosság 1867. februári helyreállításával lehetőség nyílt képviselő-testületi választások tartására, melynek révén megalakultak az alapvetően Deák-párti színezetű testületek.⁸ Első vonalba léptek ekkor az egyesítés időszakának várospolitikusai: Szentkirályi Mór, Pest főpolgármestere, Gamperl Alajos alpolgármester, Házmán Ferenc Buda polgármestere. Jól jellemzi a városegyesítéssel kapcsolatos várakozásokat és hangulatot, hogy Szentkirályi már 1867 októberében olyan indítványt terjesztett elő a közgyűlésen, melyben az egyesítéssel kapcsolatban Pest érdekeinek védelmére hívta fel a képviselők figyelmét, ugyanakkor az indítvány megfogalmazásából kiderül, hogy ekkor vélhetően maga a főpolgármester sem gondolta, hogy küszöbön állna az egyesítés.⁹

Nagy horderejű országos események időszaka volt ez: sor kerülhetett az Andrássy-kormány megalakulására és persze a koronázásra is. A Deák-párti kormányok nagy elánnal, az országgyűlésben folyó heves viták közepette vitték modernizációs programjukat, köztük olyan törvényjavaslatok kidolgozását, megtárgyalását, amelyek közvetlenül érintették az egyesíteni szándékozott fővárost is. Az adórendszer kialakítása, de leginkább törvényhatóságok és községek rendezése volt az, ami a városi politika fókuszába került. Reformkori kísérletek és tervek előz-

ményeire támaszkodott az a kormányzati program, mely ezúttal valóban elvezetett a közigazgatás reformjához.¹¹

A kiegyezést követő, intenzív jogalkotással telt években további, közvetlenül az egyesítés felé mutató lépések is történtek, amelyek egyben jelezték azt is, hogy a két várost a kormány az ország többi szabad királyi városaitól valamelyest elkülönítve kezeli: a közadók kivetéséről szóló 1868-as törvény külön szabályokat tartalmazott az adó beszédésével kapcsolatban Budára és Pestre, amikor meghagyta, hogy a korábbi gyakorlat szerint a városok saját közegeikkel gondoskodjanak a behajtásról.¹² Ugyanebben az évben került sor közös iskolatanács megalakítására, amely a külön tankerületet alkotó Buda és Pest intézményeit felügyelte.¹³ Végül 1870-ben jött létre a Fővárosi Közmunkatanács is, amely működését mindkét városra kiterjesztette. Mindezek összességében az egyesítés felé mutattak, de csakhamar kiderült, hogy Budapest létrehozásának 1848-at megelőző időkre visszanyúló eszméjét korántsem olyan

egyszerű gyakorlati programmá formálni, s hogy az ehhez vezető további lépések, illetve maga az egyesülés megannyi kérdést vetnek fel.

4. Viták egy eldöntött kérdésről

A főváros megteremtésének kérdése több, önmagukban is összetett problémát érintett, hiszen egy, az igazgatási rendszert érintő problémakört együtt kellett kezelni az egyesítendő város működtetésének, működőképességének biztosításához kötődő területekkel úgy, hogy az a már Széchenyi által is felvázolt távlati célhoz, a magyar főváros megteremtését szolgálja, vagyis az egyesítés részletmegoldásai egyszerre szolgálják a város(ok) és az ország érdekeit. Az egyesítéssel kapcsolatban elhangzott vélemények megismeréséhez, a fenntartások megértéséhez azt is látni kell, hogy ezeket a közigazgatás átalakításának, a törvényhatóságok és községek rendezésének időszakában fogalmazták meg, tehát mindazok a vitás pontok, elvi elmentések, amelyek a megyék, városok és községek polgári átalakítását kísérték, viszonyítási pontként, hivatkozási alapként szükségképpen megjelentek a főváros helyzetének kialakításával, rendezésével kapcsolatban folytatott viták során is. Röviden: nem pusztán az egyesítés pusztán tényének kimondásáról volt szó, hanem az egyesített főváros (közössé váló) intézményeinek kialakításáról,

Szentkirályi Mór 1866-ban¹⁰

amelynek egyben illeszkednie kellett az átalakított közigazgatási rendszerhez is. Ebben az erőterben és ezek között a keretek között kell tehát elhelyezni az ekkor megfogalmazott véleményeket.

Ez a helyzet, a problémakör összetettsége magyarázatul szolgál arra, hogy miért erősödik a fenntartásokat és félelmeket megfogalmazók kórusa akkor, amikor az egyesítés programjának távlati céljával az érintett szereplők többsége kétségtelenül egyetértett.

Az egyesítéssel kapcsolatos vélemények megfogalmazói, illetve az azzal foglalkozó viták főszereplői egyrészt az érintett városok vezetése, illetve közgyűlései, másrészt a kormány, ezen belül is elsősorban a belügyminiszter volt. Hivataluknál fogva az egyesítéssel foglalkozók körén kívül az egyesítéssel összefüggő kérdések megvitatásának terepe volt természetesen az országgyűlés is. Végül pedig, az egyszerű tudósításokon kívül, a sajtó is teret engedett részletesebb vélemények kifejtésének, vitás kérdések felvetésének.

Összefoglalva: az egyesítéssel kapcsolatos megszólalások a főváros létrehozásának reformkortól érlelt programjával, lényegében a nemzeti főváros kialakításával, a városi (gazdasági) érdekekkel, az egyesítés lebonyolításának módjával, ütemezésével, a közigazgatás átfogó reformjával, az abban megjelenő intézményekkel, illetve a főváros szervezetének kialakításával kapcsolatosak. A vélemények, kifogások ezért más-más szinten és más-más szempontot ragadtak meg a főváros egyesítésének folyamata, az egyesítés előkészítése és az arról folyó hivatalos tárgyalások során.

1870 nyarától már látszottak a kormány törvényhatóságokkal és községekkel kapcsolatos elképzeléseinek körvonalai. Ez pedig megmozgatta mind a budai, mind pedig a pesti képviselőket. A közgyűlések kérvénnyel fordultak a Képviselőházhoz, amelyben már helyet kaptak a legfontosabb, a későbbiekben is visszatérő észrevételek és kifogások, illetve Wahrmann Mór szintén ekkor terjesztette be indítványát a Képviselőháznak az egyesítésről. Ettől kezdve az egyesítéssel kapcsolatos kérdések, köztük a rendezés részletei is szélesebb nyilvánosságot kaptak.¹⁴ Mindezek után a Képviselőház arra utasította a kormányt, hogy közvetlenül tárgyaljon Pest és Buda városokkal az egyesítés kérdéseiről, melynek megfelelően a következő év tavaszán Tóth Vilmos, az Andrássy-, majd a Lónyay-kormány belügyminisztere értekezletet hívott össze.¹⁵

Ezen az első, technikainak tűnő, ám lényegi kérdés az volt, hogy vajon az egyesítést és az igazgatás reformját lehet-e, célszerű-e külön kezelni, vagy éppen ellenkezőleg, az egyesítés nem lehetséges csak úgy, ha egyben a főváros igazgatására vonatkozó szabályozás is készen áll. Az értekezlet résztvevői, akik az érintett városok közismert vezetői és politikusai voltak, arra a véleményre jutottak, hogy maga az egyesítés támogatandó, de az egyesítést és a rendezést egyszerre nem lehet megvalósítani. Azt is kimondták, hogy a közigazgatás rendezése kizárólag a törvényhozásra tartozik, azonban az egyesítés nem, hanem éppen ellenkezőleg, az az érintett városok saját ügye, következként magát az egyesítést is csak az érintett városok kezdeményezhetik. Tehát másképp nem is kép-

zelhető el ez a folyamat, mint hogy a miniszter felhívja az érintett városok közönségét, hogy nyilatkozzon az egyesítésről, hogy azt egyáltalán kívánja-e.¹⁶ Az 1871 tavaszán folyó tanácskozások során hamar világossá vált, hogy a kormány másképpen vélekedik az egyesítés megvalósításáról, ami azt jelentette, hogy az egyesítést és a rendezést egyszerre, egy jogforrás fogja megvalósítani, amelynek alapja a törvényhatóságokról szóló 1870. évi XLII. törvénycikk lesz.¹⁷

5. Az ellenvetések szintjei

5.1. Az egyesítés feltételei

5.1.1. Létrehozható-e a nemzeti főváros?

Az egyesítéssel szembeni legfontosabb, átfogó kritikát Szentkirályi Móric, korábbi pesti főpolgármester fogalmazta meg 1871. március 18-án kelt különvéleményében.¹⁸ A törvényjavaslat ismeretében, Pest szempontjait szem előtt tartva foglalta össze mindazokat a (részben elvi) kifogásait, amelyek véleménye szerint az akkori viszonyok között megkérdőjelezzik az egyesítési program létjogosultságát, illetve kritikával illette a javaslat egyes részleteit. Az ellenvélemény legfontosabb része egy valódi perspektívával bíró nemzeti főváros létrehozásának tényleges lehetőségeit illeti. A távlati program: „kívánatos tehát, hogy Magyarország fővárosa magyar legyen”. Szentkirályi pedig éppen ezt, a reformkorban megfogalmazott cél megvalósíthatóságát vonta kétségbe, mivel sem Buda, sem a Budát övező községek többségében nem magyar nyelvűek, sem pedig magyar érzelműek. Szentkirályi meglátása szerint egyesítés esetén Buda erősen német jellege átformálhatja az egész főváros karakterét, amit jelez az, hogy Buda számos képviselője nem tud megfelelő szinten magyarul, ezért inkább a németet használták a közgyűléseken. Az egyesítendő városok etnikai viszonyai valóban igen vegyesek voltak, a német elem kétségtelenül igen erős volt a budai oldalon, ahol Óbudán abszolút többséget, Budán pedig relatív többséget alkottak, azonban nem számolt azzal, hogy a tendenciák a magyarosodást jelezték.¹⁹

Szentkirályi az egyesítés kedvező gazdasági hatásait sem látta. Sarkos megállapítása szerint Budának nincs jövője, hiszen földrajzi okokból nem képes terjeszkedni, hiszen Buda belső területeit körülvevő hegyek, maga a Várhegy és a Gellérthegy a város természetes növekedését akadályozzák, ami egyben azt is jelenti, hogy a gazdasági fejlődéshez nélkülözhetetlen ipar és kereskedelem itt soha nem tud olyan szerepet betölteni, mint Pesten. Vagyis Buda gazdasági perspektívái sokkal szerényebbek, mint a már ekkor is kellően dinamikus Pesté, így pedig várható, hogy a csendesebb Buda szegény rokonként válik teher-tétellé a gazdagodó Pest mellett.

Különvéleményében megfogalmazott további érvek a városok egymáshoz való viszonyának a külön igazgatási hagyományokban, az eltérő érdekek meglétében és nem utolsósorban az eltérő gazdasági helyzetében rejlő nehéz-

ségeit emelték ki. Szentkirályi tartott attól, hogy a két város egyesített intézményei nem lesznek képesek biztosítani az összbudapesti érdekek képviselését, hanem ezekben a korábbi önálló városok frakciói béklyózzák meg a működést. Ami a gazdasági félelmeket illeti, ez kapcsolódott Buda és Pest különböző perspektíváinak kérdéséhez annyiban, hogy az adott pillanat anyagi erőviszonyaira utalt, ami Pest sokkal kedvezőbb helyzetét mutatta.

5.1.2. Az egyesítés fizikai akadályai – a hídkérdés megoldatlansága

Az egyesítéshez kapcsolódó elemként az egyesítendő városok közötti fizikai összeköttetéssel, a Lánchíddal kapcsolatos észrevételeket kell említenünk. Azzal, hogy az egyesítés jogi aktusa még nem jelenti a valódi főváros megszületését, a korszak minden szereplője tisztában volt. Az állandó híd megléte nélkül aligha látták volna a kortársak az egyesítés értelmét. A kiegyezést követően természetesen már nem a híd megépítése volt kérdés, hanem az, hogy hogyan is lehet biztosítani annak akadálytalan (vagyis díjmentes) használatát, illetve hogyan kerülhet sor majd esetleg a további hidak létesítésére, ami Pest, Buda és Óbuda közötti élő kapcsolatot biztosítani tudja. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának szakosztályfőnöke, a budapesti városrendezés meghatározó alakja, Reitter Ferenc 1869-ben Andrássy Gyula számára írt tervezetében is hangsúlyos szerepet kapott a Lánchíd megváltása, illetve további Duna-hidak építése, majd az 1870. évi X. törvénycikk²⁰ 3. §-a is rendelkezett a híd megváltásáról.²¹ A Tóth Vilmos belügyminiszter által elnökölt ankét első ülésén már megállapították a résztvevők, hogy az egyesítés akadályát képezi, hogy mindössze egyetlen állandó híd áll rendelkezésre, így szorgalmazták a többi állandó híd felépítését. Pest főpolgármesterének 1870-es jelentésében pedig a Lánchíd országos megváltásának igénye szerepelt.²² Szentkirályi Mór a városok egyesítését ellenző különvéleményében szintén kitért a közlekedés gondjaira, rámutatva, hogy csak a díjmentesség megteremtésével lehet előmozdítani a tényleges egyesülést.²³ Ezen év őszén a Jókai Mór fémjelezte Pesti Népkör is kifogásolta a Lánchíd-vám meglétét, mint az egyesítés egyik akadályát, s a közgyűlésen elhangzottakat Horn Ede elnök a Képviselőháznak is benyújtotta.²⁴ Nem sokkal később, a Pest városa által kiküldött bizottság is megállapította, hogy „ha a már meglévő, valamint célbavett hidakon a közlekedés díjmentessé tételét, fog megindulni az életnek azon munkája, mely megszoktatja a két város polgárait, hogy egymást ugyanazon község tagjainak tekintsék”, s ez került be a Képviselőháznak a törvényjavaslatról benyújtott feliratába.²⁵ Ezt követően Pest város rendkívüli közgyűlésén Steiger Gyula rámutatott arra, hogy az egyesítés kereskedelmi szempontból szükséges, viszont épp ezt teszi lehetetlenné a Lánchíd-vám fenntartása, amit – minthogy nem rendelkezik annak eltörléséről – ki lehet olvasni a törvényjavaslatból.²⁶ És így tovább. A főváros egyesítésével kapcsolatos valamennyi, az érintett városokat képviselő megszólaló, bizottság, jelentés, felirat kifogásolta

a vám fenntartását.²⁷ Könnyű volt belátni, hogy a hídvám – amelynek Széchenyi által elgondolt bevezetése egykor forradalmian előremutató volt – eltörlése szükséges lépés lett volna a főváros megteremtéséhez. Hiába került sor 1870-ben a híd megváltására, a vám eltörlése valójában nem merült föl, hiszen azt az új hidak jövedelmeivel együtt a híd megváltására, és a Duna szabályozására felvett kölcsönre kötötte le a kormány, így arra majd csak a korszak végén, 1918-ban került sor.²⁸

5.2. A rendezés csapdái

5.2.1. Az 1848-as elvek és az 1870-es gyakorlat – a virilizmus az egyesítési viták során

A kiegyezés rendszerének fenntartása, illetve a kormány és az önkormányzat viszonya az 1867-et követő időszak két megkerülhetetlen kérdése, melyeknek az egyesítés ügyéhez és mikéntjéhez kapcsolódó elemei is vannak, s ezek szinte a tárgyalások megindulása pillanatában terítékre kerültek.

A fővárosi törvénnyel kapcsolatban folyamatosan hangoztatott kifogások közül az első a virilizmus intézményéhez tartozik. Az önkormányzatiság problémája, annak mikénti beillesztése a modern államba, illetve annak a kormányzattal való viszonya már régóta közéleti viták tárgyát képezte.²⁹ Maga a virilizmus új keletű megoldásnak számított, hiszen csak a községi pátenst révén jelent meg a hazai joganyagban. Az intézmény (ismételt) bevezetése az Andrássy-kormány, illetve személyesen a kormányfő ügyévé vált.³⁰ A virilizmus intézménye – amely tehát nem található meg a sokat hivatkozott 1848-as törvényekben, így a városi törvényben sem – mind a vármegyékben, mind pedig a városokban biztosította a vagyonos, a földbirtokos, illetve jellemzően a háztulajdonos elem politikai befolyását. Az 1870. évi XLII. törvénycikk általi bevezetésének további magyarázata más álláspont szerint a nemzetiségi kérdéshez, illetve a kiegyezés rendszerének fenntartásához kapcsolódik, hiszen a dualizmus és a magyar „nemzeti állam” támogatóinak tudott csoportoknak biztosított pozíciót.³¹ Egy biztos: a kormánypárti – a virilizmus bevezetését támogató – megszólalók ezen intézményektől a megyei és városi közgyűlések kiegyenlítettebb működését várták azáltal, hogy egyrészt az értelmiségiek, másrészt a független egzisztenciák számára biztosított kellő súlyt a helyi testületekben. További kiegyenlítő szerepet vártak az intézménytől, gondolva, hogy az ilyen módon képviselővé váló személyek köre várhatóan kevésbé kötődik a pártpolitikához, éppen ezért kevésbé valószínű, hogy az ilyen testületek az országos politikai aréna kicsinyített másaként működnek. Az ellenzék alapvetően 1848-as perspektívából kritizálta az intézményt. De nemcsak magát az intézményt támadta, hanem azt is, hogy a kormány a törvényhatóságokról szóló jogforrással egyszerre kívánja a megyék és a városi törvényhatóságok szabályozását rendezni. Végül a községi virilizmus kérdésében maga a többségi Deák-párt is megosztottá vált, így igen szűk többséggel került sor megszavazására.

Az egyesítendő főváros közgyűléseiben a virilizmus hasonló vitákat generált, mint országos szinten. Pest város 1870. júniusi feliratában voltaképpen elfogadva a megyei virilizmus bevezetését, kifogásolta, hogy a „sokkal alantasabb műveltségi fokon álló megyei lakosság miatt” a városok középosztálya szenvedhet hátrányt az intézmény változtatások nélkül történő bevezetésével. Buda városa ugyanebben az időszakban készült feliratában elvi okokból mereven ellenezte a virilizmus bevezetését. A közgyűlés rámutatott arra, hogy az intézmény bevezetése egyrészt sértené az 1848-as, jogegyenlőségen alapuló választási rendszert, vagyis a népképviseleti rendszert, másrészt pedig, társadalmi feszültségekhez vezethetne a különböző vagyoni helyzetben élő polgárok között. Ebből pedig akár az is következhetne, hogy a választás által betölthető képviselői helyek esetében a választók, mintegy bosszúból kizárnák az értelmiségieket és a vagyonosabbakat, ami a virilizmus intézményétől remélteknek éppen az ellenkezőjéhez vezethet, „az ochlokratának (a póruralomnak) nyitna tárt kaput”.

A virilizmusról az egyesítés kapcsán előkerült kérdések a belügyminiszter elnökségével zajló ankét tárgyalásain is terítékre kerültek. A törvényjavaslat egyes pontjait megvitató tanácskozás résztvevőinek többsége a kormánypárti álláspontnak megfelelően elismerte annak megyei törvényhatóságokban való létjogosultságát, de annál hevesebben vitatták, hogy arra ténylegesen szükség lenne az egyesített fővárosban. Elvetésének legfontosabb indoka az, hogy a főváros viszonyai teljesen mások, mint az ország többi részének, éppen ezért a törvényhatósági és a községi törvények szabályozásának átvétele semmiképpen nem lenne megfelelő megoldás. Az ankét résztvevői számára ennél még az is inkább elfogadható megoldásnak tűnt, ha helyette a cenzust emeli fel a jogszabály.³² A virilizmussal szembeni álláspont a városok képviselői részéről nemigen változott, még akkor sem, amikor a kormány által végül benyújtott törvényjavaslatban annak módosított formája szerepelt, vagyis, hogy szemben a törvényhatóságokkal, itt a közgyűlés tagjainak felét a legnagyobb adót fizetők közül választották a legnagyobb adót fizető választók. E megoldás ellen mind Pest, mind pedig Buda állást foglalt. Pest 1871. november 25-én felirattal fordult az Országgyűléshez, vitatva az intézmény szükségességét azzal, hogy célját nem képes betölteni, hiszen várhatóan éppen az értelmiség fogja kárát látni a virilis választásnak. Rámutatott arra, hogy az intézmény sérti a választás demokratikusságát, külön pedig arra, hogy a választókerületek sajátosságai miatt a virilis szavazatok értéke más és más lesz az egyes kerületekben, így végeredményben torz eredményhez és a jogalkotói szándéknak egyáltalán nem megfelelő helyzethez vezethet. Végül pedig károsnak ítélték a főváros társadalmi rendje szempontjából is, hiszen ezzel az intézménnyel a mindegy természetes módon alakuló városi társadalomban egy új, mesterségesen létrehozott csoport jelenne meg, ami szükségtelen feszültségekhez vezethetne.³³ Buda hasonlóképpen továbbra is elutasította a virilizmust. A város közgyűlése bizottságot jelölt ki a fővárosi törvényjavaslat véleményezésére. A bizottság 1871. december 1-jén terjesztette be a közgyű-

léshez véleményét, lényegében megismételve korábbi állásfoglalását. A pesti véleményhez hasonlóan rámutatott arra, hogy az egyes választókerületek sajátosságai miatt a rendszer várhatóan visszaszámú módon működne, nem tudná megnyugtatóan biztosítani, hogy az értelmiségiek az eredeti cél szerint váljanak képviselővé, ami pedig a vagyont illeti, sommásan úgy ítélte, hogy „amúgy is ezer meg ezer útja van befolyását értékesíthetni, s így azt a törvényeknek különös intézkedése által gyámolítani nem szükséges”.³⁴ A további elutasító nyilatkozatok megismételték a feliratokban szereplő érveket, és a fővárosi választásokra vonatkozóan alternatívaként esetenként életkori (betöltött 20. életév), illetve műveltségi (írni-olvasni tudás) kritériumokat ajánlottak.³⁵ Az ellenvetések végül arra voltak elegendőek, hogy a virilizmus a fővárosra adaptált, finomított változata kerüljön be a törvénybe.

5.2.2. Főispán vagy főpolgármester: a kormány és a főváros viszonya az egyesítés folyamatában

A főispáni intézmény fővárosi bevezetésének kérdése határozott kritikákat és ellenvéleményeket váltott ki a fővárosi törvény előkészítése során. A probléma gyökere szintén a közigazgatás átalakításának programjához kapcsolódott. A kiegyezést követően abban konszenzus mutatkozott, hogy az 1848-at megelőző időkhöz már nincs visszatérés, de az 1849–1867 közötti időszakban bevezetett intézkedések sem szolgálhatnak alapként a közigazgatás átalakításához. Csakhogy ezt leszámítva a törvényhatóságok szerepköréről, mozgásteréről, a törvényhatóságok és a kormány viszonyáról kialakított elképzelések, tervek igen messze estek egymástól. Nem kevés megye az „alkotmány öre” pozíciót kívánta betölteni a továbbiakban is, ennek megfelelően kívánta megőrizni azokat a széles körű autonómiát biztosító jogositványokat, melyekkel 1848 előtt rendelkezett. A kormány igen óvatosan közelített az önkormányzatok és a kormány viszonyának kérdéséhez, és az 1867. ápr. 10-i rendeletével igyekezett tisztázni ennek elvi alapjait, majd 1869-ben megkezdte a törvényhatóságokat érintő reformjait, amikor szétválasztotta a közigazgatást és az igazságszolgáltatást.³⁶ Jól látszott, hogy ez a lépés csak a reformok kezdete, a törvényhatóságok pozícióját érintő számtalan lényeges elem kialakítása hátra van még. A polarizálódó álláspontok több szinten csaptak ugyan össze, a viták és a közigazgatást érintő reformok végighúzódtak a dualizmus időszakán, de a modernizáció irányának kijelölése még az Andrássy-érában megtörtént.³⁷ A törvényhatóságok és községek rendezésével világossá vált, hogy a kormányzat mekkora mozgásteret szán a törvényhatóságoknak, hogyan képzeli a kormány és a törvényhatóság viszonyát, ami komoly aggodalmat keltett a főváros egyetemesével foglalkozókban. Országos szinten a megyei közigazgatás átalakítása határozott lépéssel haladt, s ekkor került sor a főispáni tisztség pozicionálására is.³⁸ A kortársak számára nem volt egyértelmű, hogy az itt megjelenő rendszert mennyire szorosan követi a főváros rendezése.

A kérdésről megszólalók többsége hangsúlyozta, hogy nemcsak a megye és a szabad királyi városok, hanem a

magyar városok többségének helyzete is nagyban különbözik az egyesítendő főváros viszonyaitól, így Budapest viszonyainak rendezése során erre mindenképpen tekintettel kell lenni. Pest már az 1870-ben a Képviselőházhoz beadott kérvényében kitért a főispán tisztségére, azt a városlásra nézve károsnak, a közgyűlés és ezen keresztül a választók jogainak csorbításának ítélte.³⁹ Buda pedig városi relációban a főispánt egyszerűen szükségtelen túlhatalommal rendelkező diktátornak titulálta. Annyi kompromisszumot jelzett a kormánynak, hogy az erre szánt szereplő lehetne a polgármester, akit választanak, de a kormány vagy az uralkodó erősít meg.⁴⁰ A belügyminiszter által összehívott ankét tárgyalásainak szintén megkerülhetetlen pontjává vált a főispán kérdése, melyen a meghívottak elenezték a tisztség behozatalát. A városi képviselők egyöntetű ellenállására tekintettel a miniszter végül elfogadta, hogy szükséges módosítani a javaslat korábban túlságosan is az 1870-es törvényre alapuló megoldását.

Az 1871. november 9-én, a belügyminiszter által benyújtott törvényjavaslatban azonban továbbra is főispán szerepelt, akit a miniszter előterjesztésére a király nevez ki és mozdít el.⁴¹ Azok az intézménnyel kapcsolatos fenn tartások és félelmek, melyek a közvetlen kormányzati ellenőrzés kialakítását látták a főispán tisztségének a főváros rendszerébe való illesztésétől, beigazolódni látszottak, hiszen hatáskörét a javaslat az 1870. évi XLII. törvény cikk 53–56. §-ai szerint határozta meg. Pest városa még november 25-én feliratban fordult az országgyűléshez, melyben tulajdonképpen az ankéton és más fórumokon korábban elhangzott ellenvetéseket ismételte meg. A tisztséggel kapcsolatban a közgyűlés leszögezte, hogy azt feleslegesnek, bevezetését a kormány részéről nem kellően indokoltnak tartja. Pontosan látta, hogy létrehozásának célja a kormányzati döntések végrehajtásának biztosítása, illetve hogy a kormányt a közgyűlésen támogassa. A város ezt szükségtelennek látta, hiszen a rendeletek végrehajtásának akadályozását meglátása szerint korábban – 1848-előtt – a törvényhatóságok, minthogy a felirati jog nem volt kellőképpen szabályozva, jogszerűen tekinthettek el egyes rendeletek végrehajtásától. A város álláspontja szerint ugyanakkor ez a bizonytalan helyzet már megszűnt. A főispáni hatáskört a város túlságosan szélesnek, a város önállóságát súlyosan csorbítónak látta, mely az-

zal, hogy kinevezésére a város közönségének semmilyen befolyása nem lenne, a parlamentáris kormányformával összeegyeztethetetlennek ítélte.⁴² A pesti véleményhez hasonlóan elutasító álláspontot fogalmazott meg Óbuda, valamint a szabadelvű ellenzék, amelynek véleményét az általa szerkesztett *A Hon* című lapban Jókai Mór tolmácsolta. Az ellenzék, osztva a pesti véleményt, szintén fölöslegesnek és a demokratikus elveket sértőnek ítélte a főispáni intézmény tervezett bevezetését a fővárosban.⁴³ A sajtóban megjelent véleményt aztán a következő év elején felirat formájában megküldte a Képviselőháznak is.⁴⁴ Ugyanígy, 1872 januárjában fordult ismét felirattal Pest a Képviselőházhoz a törvényjavaslattal kapcsolatban, amelyben megismételte, hogy károsnak tartja a főispáni tisztséget a fővárosban, egyben kifejtve, hogy feladatkörét a városi polgármesterre lenne célszerű bízni, akit természetesen tisztújító gyűlés választana, a kormány befolyását pedig a belügyminiszter jóváhagyása jelentené.⁴⁵ Végül már áprilisban a törvényelőkészítés során, az osztályok előadói alkult bizottság által készített javaslatból eltűnt a főispáni tisztség, s helyébe a főpolgármester lépett.⁴⁶ A törvény szövegében az eredeti elképzeléssel szemben egy, a főváros számára jóval kedvezőbb megoldás került, hiszen éppen a leginkább sérelmezett elem, a tiszta kinevezés helyett az uralkodó által kijelölt három személy közül választhatott meg a közgyűlés.

*

A főváros egyesítésével és rendezésével kapcsolatban megfogalmazott, több szempontot érintő, a közigazgatás polgári átalakításával is szorosan összefüggő kritikák a főváros létrehozásának reformkor óta érlelődő programjának számos bizonytalanságára is rávilágítottak. Minthogy a főváros egyesítése valójában nem volt kétséges, a tárgyalások igazi tétje sokkal inkább az egyesítés ütemezésében és a Budapestre vonatkozó szabályok részleteiben rejtett. Annak ellenére, hogy az eredeti kormányzati elképzelésekhez, valamint a többi városi törvényhatósághoz képest is előnyösebb lett a főváros helyzete, az egyesítés előtti időszakban megfogalmazott félelmek és aggályok jó része valóságosnak bizonyult, amelyek rendezésére a dualizmus időszakában csak részben került sor.

PÁLVÖLGYI, BALÁZS

Horizonte der Ängste

Schichten der Debatte und des Dissenses über die Vereinigung von Buda, Pest und Óbuda

(Zusammenfassung)

Das Gesetz XXXVI von 1872, das die Vereinigung der Hauptstadt verkündete, war ein Meilenstein in einem langen Prozess, mit dem der lang erwartete, altersübergreifende Vereinigungsprozess formal abgeschlossen wurde. So sehr der Einigungsakt zu einem mit Spannung erwarteten Ereignis geworden war, so ungewiss war auch der Weg dorthin. Obwohl die Vereinigung der drei Städte von der Nachwelt im Allgemeinen als logisch angesehen

wird und ihre Notwendigkeit von den Zeitgenossen, die die Vereinigungsarbeiten durchführten, kaum bestritten wurde, gab es auf dem Weg zur Schaffung von Budapest viele Befürchtungen und Einwände, sowohl hinsichtlich der Bedingungen für die Vereinigung selbst als auch, mehr noch, hinsichtlich der Organisation der Hauptstadt, d.h. der Reform der Stadtverwaltung und der Fragen, die das Verhältnis zwischen der Stadt und der Regierung be-

stimmten. Obwohl die Situation der Hauptstadt letztlich günstiger war als die ursprünglichen Vorstellungen der Regierung und auch die der anderen städtischen Municipien, erwiesen sich viele der in der Zeit vor der Ver-

einigung geäußerten Befürchtungen und Bedenken als real und wurden in der Zeit des Dualismus nur teilweise berücksichtigt.

PÁLVÖLGYI, BALÁZS

Horizons of Anxiety

Contested Issues and Layers of Dissent Surrounding the Unification of Buda, Pest, and Óbuda

(Abstract)

Act XXXVI of 1872, which legally enacted the unification of Buda, Pest, and Óbuda into a single municipal entity, represented a pivotal milestone in a protracted and complex historical process. It formally concluded a long-anticipated transformation that had spanned several eras. While the unification itself was widely awaited and ultimately perceived as inevitable, the path leading to this outcome was marked by considerable uncertainty and debate.

Although posterity has generally regarded the amalgamation of the three cities as a logical and necessary development – and even among contemporaries there was broad consensus on the need for unification – numerous concerns and objections emerged throughout the process. These pertained not only to the conditions under which unification would occur but even more so to the structural

reorganization of the capital, particularly regarding urban administrative reform and the evolving relationship between the city and the central government.

Even though the final arrangement proved more favourable to the capital than the government's initial proposals and more advantageous than the status of other municipalities, many of the apprehensions expressed prior to unification were ultimately validated. These issues were only partially addressed during the Dualist era, leaving several challenges unresolved. Thus, the creation of Budapest in 1873 must be understood not as the resolution of long-standing administrative dilemmas, but rather as the beginning of a new phase in the contested evolution of urban governance within the Hungarian half of the Habsburg Monarchy.

Jegyzetek

- ¹ Ez a két fórum együtt jelentette a Királyi Kúriát. Vö. GÁBOR Gyula: A Pesti Kir. Ítéltábla felállítása és szervezése. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 1925. 86. f. 31. p. L. még MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: A Kúria helyszínei és épületei háromszáz év tükrében. In BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *300 éves a Kúria*. Budapest, 2023. Kúria, 184–187. p.
- ² EMBER Győző: *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. Budapest, 1940. M. Kir. Országos Levéltár, 4., 87. p.; MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: Az 1723-ban felállított Helytartótanács hivatali székhelyei. *Jogtörténeti Szemle*, 2024. 4. sz. 31–34. p. DOI: <https://doi.org/10.55051/JTSZ2024-4p28>.
- ³ SZÉCHENYI István: *Világ*. (1831) Jegyzetek és szöveggondozás: VELKEY Ferenc – FÜLÖP Tamás, Budapest, 2002–2003. Neumann Kht., 221. p. <https://mek.oszk.hu/11800/11842/11842.pdf>; Széchenyi levelezésében már az 1820-as évek végétől kezdve használta a Budapest elnevezést. – I. pl. Széchenyi Döbrentey Gáborhoz, Doberan, 1829. aug. 12. 111. sz. In *Gróf Széchenyi István levelei I.* Budapest, 1889. Athenaeum, 125–126. p.; CZAGA Viktória: Testvérvárosokból főváros. In *Tanulmányok Budapest múltjából* 27. Budapest, 1998. 31–38. p.
- ⁴ Belügyminiszteri rendelet Buda, Pest és Óbuda egyesítéséről. In BÁCSKAI Vera (szerk.): *Források Budapest múltjából I. 1868–1873*. (a továbbiakban FBM I.) Budapest, 1971. Budapest Főváros Levéltára, 280–281. p.
- ⁵ Szentiványi Vince királyi biztos leirata a budai tanácsnak Óbuda közigazgatási egységesítése tárgyában. Pest, 1849. dec. 19. FBM I. 282–284. p.
- ⁶ GÁRDONYI Albert: Budapest egyesítésének története. *Városi Szemle*, 1913. 843–844. p.
- ⁷ DÓKA Klára: Az első pesti vízvezeték építése. *Építés-Építészettudomány*, 1975. 3–4. sz. 453–479. p.
- ⁸ HORVÁTH J. András: Önkormányzati képviselő-választások, 1867–1912. In FEITL István – IGNÁCZ Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Budapest, 2010. Napvilág, 13–15. p.
- ⁹ 1867. október 16. Szentkirályi Mór főpolgármester indítványa Buda és Pest egyesítése tárgyában. In GÁRDONYI Albert (összeáll.): *A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye*. (a továbbiakban FEVOGY) A negyvenedik évforduló alkalmából kiadja Budapest Székesfőváros Közönsége. Budapest, 1913. Székesfővárosi Háziny. 4. p.
- ¹⁰ Kép forrása: Szentkirályi Mór. Borsos és Doctor fényképe után. Rusz Károly rajza. *Vasárnapi Ujság*, 1866. (június 24.) 25. sz. 297. p.; Arcanum Újságok.
- ¹¹ L. Szócs Sebestyén: *A városi kérdés az 1832–36. évi országgyűlésen*. (Várostörténeti tanulmányok 2.) Budapest, 1996.; STIPTA István: Szemere Bertalan és a vármegyék 1848-ban. In RUSZOLY József (szerk.): *Szemere Bertalan és kora I.* (Borsod-Abaúj-Zempléni Történelmi Évkönyv 7/1) Miskolc, 1991. Szemere Bertalan Alapítvány, 201–221. p.; KAJTÁR István: Szemere Bertalan és a városok reformja. In Ruszoly József (szerk.): *Szemere Bertalan és kora I.* (Borsod-Abaúj-Zempléni Történelmi Évkönyv 7/1) Miskolc, 1991. Szemere Bertalan Alapítvány, 189–200. p.; DOBSZAY Tamás: A rendezéstől a felszabadításig. A községek ügye az 1843/44-es országgyűlésen. *Századok*, 2005. 545–584. p.
- ¹² 1868. évi XXI. törvénycikk a közadók kivetése, befizetése, biztosítása, behajtása és pénzügyi törvényszékek felállítása iránt. 62. §.
- ¹³ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. 127. §.
- ¹⁴ 1870. jún. 8. Pestváros törvényhatóságának felirata a képviselőházhoz, melyben Pestváros törvényhatósága számára külön törvényt sürget. *FEVOGY* 95–98. p.; 1870. jún. 23. Budaváros közgyűlésének

- kérvénye a képviselőházhoz a törvényhatóságok rendezéséről alkotott törvényjavaslat módosítása tárgyában. *FEVOGY* 102–105. p.; 1870. júl. 16. Wahrmann Mór indítványa a képviselőházhoz Buda és Pest városok külön rendezése és egyesítése tárgyában. *Képviselőházi napló*. 1869. X. k. 211. p.
- ¹⁵ Pest, martius 11. *Pesti Napló*, 1871. (március 11. Esti kiadás), 58. sz. 1. p.
- ¹⁶ 1871. márc. 15. Tóth Vilmos belügyminiszter elnöklete alatt a fővárosnak rendezése ügyében tartott szaktanácskozmány első üléséről kiadott jelentés. *FEVOGY* 120–122. p.
- ¹⁷ *A fővárosi törvényjavaslat tervezete készítésére kiküldött hetes bizottság jegyzőkönyvei 1–10. ülés 1871. márc. 17–ápr. 15.* BFL IV.1314.
- ¹⁸ *FBM I.* 290–292. p.
- ¹⁹ HEISZLER Vilmos: Budapest német lakossága 1849–1918 között. In HAJDÚ Ákos – ÖSZ Ferenc (szerk.): *Pest-Buda egyesítésének 125. évfordulója 1873–1998*. Budapest, 1998. Magyar Történetshallgatók Egyesülete, 410–411. p.; THIRING Gusztáv: *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben*. I. k. (Statistikai Közlemények 70/2) Budapest, 1933. Szföv. Stat. Hiv., 266–274., 279–281. p.; BÁCSEKAI Vera – GYÁNI Gábor – KUBINYI András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. (Város-történeti tanulmányok 6.) Budapest, 2000. 143. p.
- ²⁰ 1870. évi X. törvénycikk a *Duna-folyamnak a főváros mellett szabályozásáról s a forgalom és közlekedés érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák költségeinek fedezéséről és e közmunkák végrehajtási közegeiről*.
- ²¹ Reitter Ferenc emlékirata gróf Andrássy Gyula miniszterelnök részére Budapest egységes fővárossá fejlesztéséről. In SIPOS András – DONÁTH Péter (szerk.): *„Kelet Párizsától” a „Bűnös Városig”. Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához*. 1. k. 1870–1930. Budapest, 1999. BFL–Budapesti Tanítóképző Főiskola, 15–24. p.
- ²² A fővárosok rendezése.; Pest és Debreczen városok 1870. évi működése. *Pesti Napló*, 1871. (március 17. Reggeli kiadás), 63. sz. 1–2. p.
- ²³ 1871. márc. 18. Szentkirályi Mór különvéleménye Buda és Pest egyesítéséről. *FBM I.* 166. p.
- ²⁴ A pesti népkör közgyűlése. *A Hon*, 1871. (október 10.) 233. sz. 1. p.; A „Pesti Népkör” kérvénye a fővárosok rendezése, egyesítése és a lánczhídvám megszüntetése iránt. *A Hon*, 1871. (november 1.) 252. sz. 2. p.
- ²⁵ 1871. november 20–21. Bizottsági jelentés a főváros egyesítésére vonatkozó törvényjavaslat tárgyában. *FEVOGY* 179. p.; 1185. sz. Pest város köztörvényhatóságának felirata, Buda és Pest fő- és szabad királyi városok beligazgatási szervezése tárgyában a magyar királyi kormány által készített és az országgyűléshez benyújtott törvényjavaslatra. (1871. nov. 25.) *Képviselőházi irományok*. 1869. XII. k. 263–270. p.
- ²⁶ Pestváros rendkívüli közgyűlése. *A Hon*, 1871. (november 26.) 273. sz. 3. p.
- ²⁷ 1871. dec. 14. A fővárosi törvényjavaslat megvitatására kiküldött budai ötös-bizottság kisebbségi véleménye. *FBM I.* 167. p.; Népgyűlés a redouteban. *Pesti Napló*, 1871. (december 11. Esti kiadás) 284. sz. 2. p.; 1871. dec. 14. Budai kisebbségi vélemény a fővárosok egyesítése tárgyában. *FEVOGY* 201–202. p.; A fővárosi szabadelvű ellenzék. *A Hon*, 1871. (december 27. Esti kiadás) 297. sz. 1. p.; 1334. sz. Pest sz. kir. főváros szabadelvű ellenzéki pártjának kérvénye Buda-Pest fővárosok egyesítése tárgyában. *Képviselőházi irományok*. 1869. XIII. k. 189–190. p.; Az új fővárosi törvényjavaslat. *A Hon*, 1872. (november 7. Reggeli kiadás) 257. sz. 1. p.
- ²⁸ 1870. évi XXX. törvénycikk a *budapesti lánczhíd megváltása iránt a magyar állam és a lánczhídterület között kötött szerződés jóváhagyásáról és becikkelyezéséről*.
- ²⁹ L. DOBSZAY Tamás: A centralisták reformkori községi önkormányzati koncepciójának kérdéséhez. *Aetas*, 2017. 2. sz. 76–93. p.
- ³⁰ CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976. Akadémiai, 119. p.
- ³¹ SARLÓS Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Budapest, 1976. Akadémiai, 10. p.; CSEKŐ Ernő: A népképviselő érvényesülése a dualizmus kori Tolna megye törvényhatósági bizottságának összetételében. In DOBOS Gyula (szerk.): *Levéltári ügy múltja, jelene és jövője. Tolna megye a dualizmus korában. VIII. Levéltári Nap 2003. szept. 3.* Szekszárd, 2003. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 170. p.; STIPTA István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására*. Budapest, 1995. Osiris, 145. p.
- ³² *FEVOGY* 129–132. p.
- ³³ 1185. sz. Pest város köztörvényhatóságának felirata, Buda és Pest fő- és szabad királyi városok beligazgatási szervezése tárgyában a magyar királyi kormány által készített és az országgyűléshez benyújtott törvényjavaslatra. (1871. nov. 25.) *Képviselőházi irományok*. 1869. XII. k. 263–270. p.; Pest városa rendkívüli 1871. november 26-án rendkívüli közgyűlésen ismét elutasította a virilizmust. *A Hon*, 1871. (november 26. Reggeli kiadás) 273. sz. 3. p.
- ³⁴ 1871. dec. 1. Bizottmányi előterjesztés a budavárosi közgyűléshez az egyesítés tárgyában. *FEVOGY* 194–198. p.
- ³⁵ Népgyűlés a redouteban. *Pesti Napló*, 1871. (december 11. Esti kiadás) 284. sz. 2. p.; A fővárosi szabadelvű ellenzék. *A Hon*, 1871. (december 27. Esti kiadás) 297. sz. 1. p.; 1350. sz. Óbuda m.-város közönségének felirata, Buda-Pest fővárosok egyesítése tárgyában (1871. dec. 28.). *Képviselőházi irományok*. 1869. XIII. k. 398–400. p.; 1334. sz. Pest sz. kir. főváros szabadelvű ellenzéki pártjának kérvénye Buda-Pest fővárosok egyesítése tárgyában. *Képviselőházi irományok*. 1869. XIII. k. 189–190. p.
- ³⁶ Az összes magyar kir. ministeriumnak 1867. ápril 10-én kelt intévényé a megyék és sz.k városok közönségeihez, a törvényhatóságoknak a felelős kormányhozi viszonyát, és az önkormányzattal járó felelősséget illetőleg. *Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára*. 1867. 87–90. p.
- ³⁷ SZÉKELY Tamás: A közigazgatás átalakításának programja: modernizáció és nemzetállam-építés a dualizmus korában. In CSIBI Norbert – SCHWACZWÖLDER Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Tanulmányok. Pécs, 2018. Kronosz, 166–169. p.
- ³⁸ SARLÓS 1976. 20. p.; STIPTA 1995. 159. p.
- ³⁹ 1335. sz. Pest sz. kir. főváros számos, 2000 aláírással ellátott polgárai kérvénye, Buda-pest fővárosok egyesítése tárgyában. *Képviselőházi irományok*. 1869. XIII. k. 191–192. p.
- ⁴⁰ Budaváros közgyűlésének kérvénye a képviselőházhoz a törvényhatóságok rendezéséről alkotott törvényjavaslat módosítása tárgyában. *FEVOGY* 102–105. p.
- ⁴¹ 1114. sz. Törvényjavaslat Buda és Pest fő- és szabad királyi városok beligazgatási szervezéséről. 55–56. §. *Képviselőházi irományok*. 1869. XI. k. 162. p.
- ⁴² 1185. sz. Pest város köztörvényhatóságának felirata, Buda és Pest fő- és szabad királyi városok beligazgatási szervezése tárgyában a magyar királyi kormány által készített és az országgyűléshez benyújtott törvényjavaslatra. (1871. nov. 25.) *Képviselőházi irományok*. 1869. XII. k. 263–270. p.
- ⁴³ 1350. sz. Óbuda m.-város közönségének felirata, Buda-Pest fővárosok egyesítése tárgyában (1871. dec. 28.). *Képviselőházi irományok*. 1869. XIII. k. 398–400. p.; A fővárosi szabadelvű ellenzék. *A Hon*, 1871. (december 27. Esti kiadás) 297. sz. 1. p.
- ⁴⁴ 1334. sz. Pest sz. kir. főváros szabadelvű ellenzéki pártjának kérvénye Buda-Pest fővárosok egyesítése tárgyában. *Képviselőházi irományok*. 1869. XIII. k. 189–190. p.
- ⁴⁵ 1335. sz. Pest sz. kir. főváros számos, 2000 aláírással ellátott polgárai kérvénye, Buda-pest fővárosok egyesítése tárgyában. *Képviselőházi irományok*. 1869. XIII. k. 191–192. p.
- ⁴⁶ 1435. sz. Az osztályok előadóiból alakult központi bizottság jelentése Buda és Pest fő és szabad királyi városok beligazgatási szervezéséről szóló törvényjavaslat tárgyában. *Képviselőházi irományok*. 1869. XV. k. 331–332. p.; A törvényelőkészítéshez I. PESTI Sándor: A törvényelőkészítés folyamatának fejlődése a dualizmus kori Magyarországon. *Századok*, 1999. 579–592. p.